

Christophle le More, lijfwacht van Karel V*

• ERNST VAN DEN BOOGAART •

Detail afb. 2

De man die Jan Mostaert tussen 1520 en 1530 portretteerde, moet indertijd in de Nederlanden een zeker aanzien hebben genoten. Mostaert portretteerde niet jan-en-alleman. Vijf eeuwen later geeft het schilderij echter maar weinig prijs over de identiteit van de afgebeelde. Tussen de geportretteerden uit de vroege 16de eeuw, veelal mannen met macht, valt hij op door zijn donkere huidskleur, enigszins platte neus, volle lippen en kroezige baard. Voor zijn blanke tijdgenoten in Europa waren dit de kenmerken van een 'neger'.¹ Vaak verbonden zij zwartheid met slavernij en verwerpelijke morele en psychische eigenschappen. Voor velen was de zwarte huid het uiterlijke teken van innerlijke verdorvenheid dat door God zelf was aangebracht, *the badge of hell*.² Met de classificatie naar huidskleur kenden zij negers een groepsidentiteit toe, die in uiterlijk en innerlijk een sterk contrast met henzelf moest aangeven.

Zestiende-eeuwse Europeanen kunnen de man op Mostaerts schilderij ook hebben aangeduid als een 'moor', een term die classificatie naar huidskleur combineerde met classificatie naar religie en geografische herkomst. Zij gebruikten die term voor een donkerkleurige en islamitische inwoner van Noord-Afrika of zuidelijk Iberië en Italië. Door de Portugese verken-

ningen van de kusten ten zuiden van Kaap Bojador leerden Europeanen vanaf 1434 dat de bewoners daar een donkerder huidskleur en andere gelaatstreken hadden dan het gros van de bewoners van Noord-Afrika en dat die donkerder Afrikanen in groten getale heiden en geen moslim waren. Voor die tijd hadden zij deze twee groepen niet duidelijk onderscheiden en ook negers aangeduid als 'moren'. In de loop van de 15de en 16de eeuw ging men in Europa 'moor' steeds vaker in een beperktere betekenis gebruiken. Het woord behield de connotatie van islamiet, maar verwees voortaan tevens naar mensen die een donkerder huidskleur hadden dan Europeanen, zij het minder donker dan negers, en met een type neus, lippen en haar dat niet sterk afweek van wat in Europa als normaal werd beschouwd.³ De Europeanen situeerden deze mensen in Noord-Afrika en in zuidelijk Spanje, Portugal en Italië. Omdat in die gebieden echter ook negers, meestal slaven, woonden, die bovendien moslim waren of dat tot voor kort waren geweest, bleven blanke Europeanen 'moor' ook gebruiken als synoniem voor 'neger'. Om aan de verschillen in uiterlijk toch recht te doen, maakten ze dan wel onderscheid tussen 'witte' en 'zwarte' moren (Engels: *blackamoor*). De Europese

christenen beschouwden de moren in het Middellandse Zeegebied als hun traditionele vijanden.

De man op Mostaerts portret lijkt dus te behoren tot een groep die blanke Europeanen als het tegendeel van zichzelf beschouwden. Dit was echter wel het overheersende, maar niet het enige beeld dat zij zich van negers vormden. Al vroeg, zelfs nog voor er sprake was van bekeringen van negers in enige omvang, waren zij opgenomen in beeldverhalen als uitdrukking van het christelijke universalisme. Dit ideaal schreef voor dat alle mensen ongeacht hun huidskleur en voorafgaande godsdienstige overtuigingen christen behoorden te worden en thuis hoorden onder de universele autoriteit van paus en keizer.

Mauritius, een Romeinse officier uit de 3de eeuw na Christus die zich voor het geloof had opgeofferd en die vanaf de latere 10de eeuw vereerd werd als de beschermheilige van het Duitse Rijk, kreeg vanaf de 13de eeuw de gedaante van een neger.⁴ In de *Aanbid- ding der koningen*, de meest verbreide verbeelding van het christelijk universalisme, is vanaf de tweede helft 15de eeuw een van de koningen, Balthazar, gewoonlijk eveneens een zwarte Afrikaan.⁵ Daarnaast zorgde de sociale dynamiek die eigen was aan slavernij ervoor dat blanken in Zuid-Europa negers tot leden van de eigen gemeenschap gingen rekenen. Onder de druk der omstandigheden pasten veel negerslaven zich aan, leerden de taal en de gewoonten van hun meesters en bekeerden zich tot het christendom. Verdienstelijke, soms zelfs edele, zwarte bekeerlingen bevolkten zo gelijktijdig met verderfelijke, onaan- zienlijke negers en moren de verbeel- dings- en de leefwereld van blanke Europeanen. Het pelgrimsteken van Onze Lieve Vrouwe van Halle op de muts van de man op Mostaerts portret geeft aan dat hij tot de eerste categorie behoorde. Hij is voorgesteld als een in het oog springende sociale paradox:

een christelijke moor, een zwarte met een witte ziel.

Als het portret, zoals aannemelijk lijkt, tussen 1520 en 1530 in de Neder- landen is geschilderd, dan was de geportretteerde daar een hoogst zeld- zame verschijning. Slechts van vier à vijf negers is de aanwezigheid voor de eerste helft van de 16de eeuw gedocu- menteerd.⁶ Zij allen waren, naar men mag aannemen, gekerstende slaven die dienden in het huishouden van Portu- gese kooplieden in Antwerpen. De bekendste, en de enige van wie de aan- wezigheid in de Nederlanden tussen 1520 en 1530 tot nu toe vaststaat, is Katharina, de gediensstige van een Por- tugese factor, van wie Dürer in 1521 een portret tekende (afb. 1). De gedo- cumenteerde figuren stamden uit de omvangrijke groep van Portugese negerslaven en waren door hun meester meegenomen naar het noor- den, want anders dan op Zuid-Europa bestond er op de Nederlanden geen slavenhandel.

De man op Mostaerts portret lijkt echter tot een geheel andere sociale categorie dan het koopmanspersoneel te behoren. Hij is niet afgebeeld als een huisdienaar, laat staan een slaaf, maar als een krijgshaftig man van aan- zien, volgens de Engelse historica Kate Lowe zelfs onmiskenbaar als een man van adel, en daarmee als een vrij man.⁷ Aangezien een zwarte, christelijke edelman in de historische literatuur over de Nederlanden in 1520-1530 niet voorkomt, rijst het vermoeden dat hij iemand uit Portugal, Spanje of Zuid- Italië zou kunnen zijn. In tegenstelling tot de Nederlanden woonden daar veel negers, naar schatting tegen de hon- derdduizend. In grote meerderheid waren zij slaven. Een enkeling bracht het tot hoog aanzien. Dat waren of vrijgelatenen uit de slavenbevolking of Afrikaanse edellieden die vanwege de recent aangeknoopte commerciële, politieke en religieuze contacten naar Portugal waren gezonden.

Gekerstende Kongolees of adellijke vrijgelatene?

De eerste mogelijkheid die bij het onderzoek naar de identiteit van Mostaerts man overweging verdient, is dat hij een aanzienlijke Kongolees zou kunnen zijn. De Portugese koning was in de 15de en 16de eeuw de enige Europese wereldse vorst die diplomatieke betrekkingen onderhield met heersers in Afrika ten zuiden van de Sahara.⁸ Incidenteel zond een lokale heerser een familielid of een hoge vazal naar Lissabon, gewoonlijk om wapens en militaire bijstand te vragen. Omstreeks het eind van de 15de eeuw dienden ambassadeurs van de Oba van Benin (rond 1486 en in 1514-1515), van een in het nauw gedreven heerser van de Wolof in Senegambië (1487), van de koning van Kongo (1493) en van een hoofdeling van Efutu aan de Goudkust (1513) zich aan.⁹ De Portugese koning behandelde hen als edellieden, verstrekke Europese kleding die bij hun positie paste, bood hun gastvrijheid in zijn paleizen en organiseerde soms als eerbetoon toernooien, spelen of optochten. De gezantschappen duurden nooit lang en kwamen niet buiten Portugal. Alleen de gezantschappen uit Kongo keerden met enige regelmaat terug, aangezien de Kongolese vorst de enige Afrikaanse heerser was die zich tot het christendom had bekeerd. Hij stond toe dat Portugese kooplieden en geestelijken zich permanent in zijn rijk vestigden en bevorderde de opbouw van een kerkelijke organisatie.¹⁰

Uit Kongo kwamen behalve gezanten ook aanzienlijke jongemannen die langer in Europa verbleven. De koningen João I (r. ?-1506) en Afonso (r. 1506-1543) stuurden hun eigen zonen en die van grote vazallen naar Lissabon om een christelijke opvoeding te krijgen.¹¹ In het laatste decennium van de 15de eeuw studeerden hier acht met name bekende Kongolezen, maar dat was geen groot succes. Sommigen stierven, anderen waren niet erg stu-

dieus en werden teruggezonden. Nieuwe groepen arriveerden in 1508 en 1512 en ditmaal waren er wel enkele volhouders bij die zich wisten aan te passen aan de levenswijze van de christelijke adel. Een zoon van koning Afonso, Dom Henrique, ontving in december 1520 de wijding tot bisschop van Kongo en keerde in het jaar daarop terug naar zijn geboorteland.¹²

Het enthousiasme voor het opleiden van Kongolezen lijkt aan Portugese kant in de jaren '20 van de 16de eeuw wat te zijn bekoeld, maar ook toen kwamen er nog steeds studenten.¹³ Een neef van koning Afonso vestigde zich als schoolmeester voor zwarte kinderen in Lissabon, mogelijk aan een school gesticht door de zwarte broederschap van Nossa Senhora do Rosario.¹⁴ Een andere Kongolees, Pedro, ontving de lagere wijding in de kathedraal van Evora in 1534 en een zekere Antonio, vermeld als *moço da camera* van koning Afonso van Kongo, lijkt in 1535 in Parijs te hebben gestudeerd. Hij is het enig bekende voorbeeld van een Afrikaanse 'prins' die langere tijd buiten Portugal verbleef.¹⁵ Het is denkbaar dat eerder een van de Kongolese edellieden naar de Nederlanden is gereisd voor studie aan de universiteit van Leuven en daar onder een Portugese naam is ingeschreven. Tussen 1513 en 1528 zijn hier echter in het geheel geen Portugezen ingeschreven. Nog afgezien van de kwestie of een dergelijke figuur zou passen bij het portret, lijkt de kans dat Mostaerts man een studieuze Kongolees is geweest dan ook bijzonder klein.¹⁶

Het is ook denkbaar dat Mostaerts man een aanzienlijke vrijgelatene uit Zuid-Europa was. Voor het overgrote deel van de tienduizenden Zuid-Europese neger-slaven gold dat slavernij levenslang duurde en overging op hun nakomelingen.¹⁷ Een klein gedeelte, niet meer dan vijf à tien procent, verwierf de vrijheid doordat hun meesters hen, meestal bij testament, in vrijheid stelden of hen toestonden zich

vrij te kopen.¹⁸ Dit maakte de slaven en hun nakomelingen tot vrije lieden en vergrootte in dat opzicht hun aanzien. Maar in de meeste gevallen bracht die vrijlating geen verandering in hun lage positie. Veel slaven deden ongeschoold, zwaar en vuil werk en ook vrijgelatenen bleven dit doen, overigens in gezelschap van blanken die onderaan de sociale ladder stonden.

Een klein aantal zwarte vrijgelatenen verwierf aanzien in beroepen die de stedelijke middenklasse uitoefende. Sommige slaven leerden bij hun meesters een vak, blonken erin uit en verkregen op die manier hun vrijheid. Zij werden de partners van hun vroegere meester of gingen zelfstandig werken. De vrije negerin Catalina de Soto bijvoorbeeld borduurde als de beste en was daardoor ook gekwalificeerd om bruidschatten van aanzienlijke dochters te taxeren. Volgens een lokale geschiedschrijver behoorde zij tot de zwarte sieraden van Granada en zij doorkliefde de straten van de stad met twee blanke dienaressen in haar kielzog.¹⁹ In Sevilla stelden sommige kooplieden voldoende vertrouwen in de commerciële bekwaamheden van hun negerdienaren om hen als zaakwaarnemer met handelswaar naar Amerika te sturen.²⁰

Een nog kleinere groep bracht het tot een maatschappelijk aanzien dat uitging boven dat van de middenklasse. Behalve aan hun bijzondere talenten dankten zij dit aan adellijke of zelfs vorstelijke beschermers. In Iberië en waarschijnlijk ook in Sicilië en het koninkrijk Napels was 10 tot 25 procent van de slaven in het bezit van adel en vorsten.²¹ Zij werkten op landgoederen, in de mijnen of op de galeien, maar ook in de grote adellijke huishoudens en aan het hof. In Midden- en Noord-Italië, waar nauwelijks slaven voorkwamen, hielden enkele van de kleinere vorstenhoven er negerbedienden op na.²² Ook in dit milieu gingen de meeste vrijgelatenen door in het weinig aanzienlijke beroep waarin ze

als slaaf hadden gewerkt.

Een enkeling echter verwierf door bijzondere protectie hoger aanzien. Benedetto Manasseri (circa 1524-1589), een zwarte herdersjongen uit San Fratello op Sicilië, maakte in alle nederigheid een steile carrière binnen instellingen voor de vervolmaking van het christelijk leven. Hij trad toe tot een communiteit van met de Franciscanen gelieerde heremieten onder leiding van de edelman Girolamo Lanza en ontwikkelde zich tot een vermaard genezer, die in 1743 zalig en in 1807 heilig werd verklaard.²³ Juan Latino (circa 1518-1597 of 1600/1607) uit Granada vervolgde een weg binnen instellingen van wereldse geleerdheid. Hij groeide op met de zoon van een befaamd militair, ontving een gedegen humanistische opleiding en verwierf roem met lofdichten op vorstelijke personen in het Latijn.²⁴

João de Sá, bijgenaamd Panasco (fl. 1524-1567), is de enig bekende vrijgelatene uit de vroege 16de eeuw die het, via dienst aan een vorstelijk hof, tot edelman bracht.²⁵ Al in 1526 maakte hij deel uit van het hof in Lisabon, waar koning João III zijn buitengewone geestigheid waardeerde. Hij was toen een vrij man, een status die de koning om niet nader aangegeven redenen nog eens bevestigde. Uit zijn eerdere slavenstatus is afgeleid dat zijn moeder een slavine was, maar waar en wanneer hij is geboren is onbekend. Panasco zelf en andere hovelingen maakten grappen over zijn zwartheid. Waarschijnlijk was hij dan ook een neger, evenals zijn beide ouders, en geen mulat.

Hij was opgegroeid in het huishouden van de edelman Duarte de Menezes, die eerst met succes had gediend in Marokko en van 1521 tot 1524 onderkoning was van Portugees Azië. Mogelijk verleende deze beschermer hem de vrijheid. Panasco zal bij hem de eerste training in hoofse omgangsvormen hebben gehad. Hij was geen Hansworst die met grove grappen en

Afb. 1

ALBRECHT DÜRER,
Portret van Katherina,
1521, Zilverstift-
tekening op papier,
20 x 14 cm. Galleria
degli Uffizi, Florence.

grollen de edelen vermaakte en tegelijk versterkte in hun superioriteitsgevoel, maar wierp zich daarentegen op als de bewaker van de omgangsvormen en maakte rake opmerkingen wanneer andere hovelingen daarin tekort schoten.²⁶ Dat een neger aanzienlijke blanke op hun plaats zette droeg bij tot het komisch effect.

Waarschijnlijk bezat hij niet alleen esprit maar ook moed. In 1535 bevond Panasco zich in het gevolg van Dom Luis, de broer van de koning, die deelnam aan de expeditie van Karel V tegen Tunis. Hij kan zich bij die gelegenheid als soldaat hebben onderscheiden, want de koning nam hem op in de Orde van Santiago en benoemde hem in 1547 tot *cavaleiro da casa real* 'vanwege de vele verdiensten overzee en aan mijn hof'.²⁷ Panasco stond ook in de gunst bij Dom Manuel de Sousa, bisschop van Silves, die hem tijdens een bezoek aan de Algarve uitnodigde voor de jacht. Enkele van de geestigheden van en over hem werden opgenomen in gedrukte verzamelingen van bons mots, waardoor zijn reputatie voortleefde.

Meer vrije negers dan de drie voorbeelden die hierboven zijn gegeven zullen tot hoog aanzien zijn gestegen. Op een willekeurig moment in de 16de eeuw zullen het er echter in heel Europa niet meer dan een dozijn zijn geweest.²⁸ Tussen 1520 en 1530 zou van de gevallen die we kennen alleen Panasco de Nederlanden kunnen hebben bezocht. Zijn sociale positie zou misschien kunnen passen bij de man op Mostaerts portret. In de geraadpleegde literatuur en gedrukte bronnen is zijn aanwezigheid in het noorden evenwel niet gedocumenteerd. Maar er kunnen andere 'Panasco's' zijn geweest. In het eerste kwart van de 16de eeuw kunnen die naar het noorden zijn gekomen en enige tijd aan het hof van Brussel of Mechelen hebben verbleven dankzij de dynastieke verbindingen tussen de Bourgondische Habsburgers en de Ibe-

rische vorstenhuizen en de omvangrijke uitwisselingen van elites die ten gevolge daarvan plaatsvonden tussen het hof in de Nederlanden en hoven in Zuid-Europa. Het is nodig in enige detail op deze uitwisselingen in te gaan, omdat de enige plausible kandidaat voor de man op Mostaerts portret, die hierna voorgesteld zal worden, via deze weg en niet in het gevolg van kooplieden naar de Nederlanden zal zijn gekomen.

De koninklijke weg en het keizerlijk moment

De intensieve uitwisseling op hofniveau tussen Spanje en de Nederlanden begon op het eind van de 15de eeuw. In 1496 kwam Juana van Castilië, beter bekend als Johanna de Waanzinnige, voor haar huwelijk met Filips de Schone naar het noorden, vergezeld van een zeer groot gevolg, onder wie achttien edelen en hogere dienaren, elf *dueñas de honor* en vele moorse gediensstigen. Voor haar huwelijk met Juan van Castilië ging Margaretha van Oostenrijk met de retourvloot naar Spanje, omgeven door een kleiner entourage van toch altijd nog ongeveer honderd hovelingen.²⁹ Juan overleed vijf maanden na de huwelijksluiting en Margaretha keerde in 1499 terug naar de Nederlanden.

Filips de Schone was nu de eerst gerechtigde voor de opvolging in Castilië. Om zijn positie zeker te stellen reisden hij en Johanna met elk een groot gevolg in 1501 naar Spanje.³⁰ Filips keerde in 1502 terug, Johanna beviel in Spanje van haar tweede zoon Ferdinand. Bij haar terugkeer naar de Nederlanden, in 1504, liet zij hem achter onder de hoede van haar ouders. Na deze eerste reis van Filips en Johanna naar Spanje begaf zich een stroom van Spanjaarden naar het hof in Brussel op zoek naar de gunsten van de man en vrouw die naar alle waarschijnlijkheid binnenkort over Castilië en Aragon zouden regeren.³¹

In 1506 vertrok het Bourgondische

echtpaar voor de tweede maal naar Spanje. Zij lieten zich toen vergezellen door een gevolg van 500 personen en 1200 man troepen.³² Maar Filips overleed plotseling en de meeste Nederlandse hovelingen haastten zich halsoverkop terug naar het noorden om hun belangen daar veilig te stellen. Slechts een paar bleven aan het hof van Johanna achter, die ontroostbaar en volgens haar omgeving vaak onhandelbaar in een kasteel in Tordesillas werd geïsoleerd. Enkele Spaanse edelen, die in interne belangenconflicten Filips hadden gesteund tegen Ferdinand van Aragon, verkozen uit te wijken naar de Nederlanden.³³ Toen de opvolging in Spanje van Filips' oudste zoon Karel in zicht kwam, volgden meer Spaanse edelen. Sancho Cota geeft in zijn mémoires een lijst van 51 Spanjaarden die na 1515 naar het noorden kwamen. Zij namen als een herkenbare, afzonderlijke groep deel aan de feestelijkheden die in februari 1517 ter ere van het bezoek van keizer Maximiliaan I in Brussel en Mechelen werden gehouden.³⁴

Eind 1517 vertrokken Karel en zijn oudste zuster Eleonora naar Spanje. Hun gevolg telde 500 personen, onder wie 60 edellieden en 100 soldaten.³⁵ Kort na hun aankomst voltrokken de 'mannen met macht' de rokade van de prinsen. Niet de veertienjarige Ferdinand, die in Spanje was opgevoed, werd koning van Castilië en Aragon, maar zijn zeventienjarige broer Karel. Grotendeels ontdaan van zijn Castiliaanse entourage, vertrok Ferdinand per schip naar de Nederlanden. Hij leerde er de mores van het Bourgondische hof en mocht naar hartelust jagen, maar werd steeds buiten de politiek gehouden.³⁶ In Spanje begon Karel zijn hof een gemengd Spaans-Bourgondisch karakter te geven.³⁷ In 1519 huwde hun zuster Eleonora met Manuel I van Portugal, een huwelijk dat door het overlijden van de koning maar twee jaar duurde.³⁸

De dood van zijn grootvader, Maxi-

miliaan I, in 1519, maakte Karel tot heerser van de Oostenrijkse landen en een kandidaat voor het Duitse keizerschap. Hij wist zich tot Rooms Koning te laten verkiezen, wat hem noopte zijn verblijf in Spanje te onderbreken. In 1520 trok hij naar het noorden om zich in zijn nieuwe waardigheid te laten installeren. In zijn gevolg bevond zich opnieuw een aanzienlijk aantal Spaanse edelen.³⁹ Sommigen zullen zich hebben omgeven met een exotisch getinte entourage en geschenken uit de nieuw ontdekte gebieden hebben meegebracht; zelf voerde de toekomstige keizer de 'schat van Montezuma' mee. Van juni 1520 tot eind mei 1522 verbleef Karel in de Nederlanden en het Duitse Rijk.⁴⁰ In oktober 1520 liet hij zich in Aken kronen tot Rooms Koning. Vanaf dat moment voerde hij de titel Keizer van het Duitse Rijk. In wonderbaarlijk korte tijd had hij het gebracht tot machtigste vorst van de christenheid.

Karel bleef tot 10 juni 1521 in Duitsland. Daarna keerde hij terug naar de zuidelijke Nederlanden, waar hij een definitieve regeling trof met zijn broer Ferdinand, die hij belastte met het regentschap over het Duitse Rijk en de Habsburgse erflanden. Hij benoemde zijn tante Margaretha opnieuw tot regentes over de Bourgondische gebieden en reisde vervolgens weer naar het zuiden af. De volgende zeven jaar verbleef hij in Spanje. Karel ging door met het opnemen van Spanjaarden aan zijn hof.⁴¹ Enkele Nederlandse edelen verloren hun positie of verkozen om andere redenen naar hun moederland terug te gaan.⁴² Anderen vergezelden Karel gedurende de gehele periode, weer anderen verwierven posities in Italië, zoals Karel van Lannoy, die onderkoning van Napels werd.⁴³ Tussen Karels hof in Spanje en dat van Margaretha in Mechelen reisden in deze jaren lagere en hogere boodschappers – Nederlanders en Spanjaarden – voortdurend op en neer met berichten en instructies.⁴⁴

Door een dubbelhuwelijk her-nieuwde Karel de alliantie met het Portugese koningshuis. In 1524 trouwde zijn jongste zuster Katharina, die in Spanje was opgegroeid, met João III; zij zou vijftig jaar in Portugal blijven. Karel zelf huwde vervolgens in 1526 met Isabella van Portugal.⁴⁵ Het hof van Lissabon raakte daardoor weer aangesloten op het netwerk tussen de hoven in de verschillende delen van Karels rijk, dat edelen en hun dienaars, onder wie zwarte moren, uit het zuiden naar het noorden bracht, zoals dit ook zorgde voor een wijde verbreiding van exotische planten, dieren en artefacten.⁴⁶ De exotische mensen en zaken gingen een rol spelen in het symbolisch vertoon van macht en aanzien.

Negers aan het hof van Filips de Schone en Karel V

Nergens, ook niet in de gepubliceerde lijsten van hofpersoneel, ben ik gegevens tegengekomen over adellijke Zuid-Europese negers à la Panasco die via de uitwisseling tussen de hoven naar het noorden is gekomen.⁴⁷ De enige negers die aan het hof in de Nederlanden zijn gedocumenteerd, vonden emplooi in lagere ambten, zoals dat ook het geval blijkt bij het Schotse en het Engelse hof.⁴⁸ Een betaallijst voor het hof van Filips de Schone, opgemaakt vlak voor diens eerste reis naar Spanje, vermeldt in 1501 een Chrestophle le Nygre, een voetknecht in de stallen.⁴⁹ Een latere aantekening in hetzelfde document geeft aan dat zijn dienst in 1504 is gecontinueerd. De gage van Chrestophle bedroeg toen vier stuivers per dag. Het is de laagste bezoldigingscategorie, maar dit kan erop wijzen dat hij in overeenstemming met het geldend recht in de Nederlanden als dienaar en niet als slaaf werd beschouwd.⁵⁰

Deze Chrestophle was waarschijnlijk niet de enige 'moor' in het gevolg van Filips de Schone. In de betaallijst

van 19 april 1505 compareert onder het personeel van de stallen met een gage van vijf stuivers een Nicolas le Morianne en bij de boogschutters een Jacques le Morre met een gage van twaalf stuivers.⁵¹ Bij de stalknechten met een gage van vier stuivers komt weer, zoals in 1501 en 1504, een Christophle voor. Hij is dan echter niet vermeld als 'le Nygre', maar als 'le More'. Hoogstwaarschijnlijk is hij toch dezelfde, want hij is in deze jaren de enige Christoffel onder het veertigkoppig stalpersoneel. Bovendien variëren in deze lijsten aanduidingen die geen familienaam zijn. Zo is Nicolas le Morianne uit 1505 in 1506 Nicolas le More geworden. Deze lijst, uit de tweede Spaanse reis van Filips de Schone, vermeldt ook weer Christophle en Jacques, op dezelfde plaatsen en met dezelfde aanduiding als in 1505.⁵² Uit de vermelding van 1501 zou dan blijken dat Christophle le More uit 1505 en 1506 een neger was en geen 'witte' moor. Bovendien blijkt uit de variaties in de vermelding dat 'le More' in ieder geval bij Christophle en Nicolas en waarschijnlijk ook bij Jacques niet een familienaam of een bijnaam was, die ook een blanke zou kunnen dragen, maar een verwijzing naar een donker uiterlijk.

Christophle en Jacques lijken van het hof van Filips de Schone te zijn doorgestroomd naar het hof van Karel V. Jacques komt voor op lijsten van personeel aan het hof van Karel uit 1512 en 1515.⁵³ Van Christophle ontbreekt tussen 1507 en 1517 ieder spoor, maar op een dagelijkse betaalstaat van 1 december 1517, opgemaakt in Valladolid tijdens Karels eerste Spaanse reis, komen hij en Jacques weer voor.⁵⁴ De betaalstaat van 1 juni 1521 uit Mainz vermeldt alleen nog Christoffle le Moire.⁵⁵ Jacques is dan uit de overgeleverde bronnen verdwenen, zoals ook van Christophle na 1521 geen schriftelijk spoor meer is aangetroffen.⁵⁶

Het is niet absoluut zeker, maar wel waarschijnlijk dat de Christophle uit

1501 en 1506 dezelfde is als die uit 1517 en 1521. Een positie aan het hof zal een negerdienaar uit zichzelf immers niet snel hebben opgegeven. Aangespoord door het voorbeeld van de Zuid-Europese hoven zullen blanken in de hogere regionen bovendien prijs hebben gesteld op zo'n uitzonderlijke figuur onder de dienaren. Christophle kan natuurlijk zijn overleden tussen 1507 en 1517 of om andere redenen uit zicht zijn geraakt, zoals Nicolas na 1506. Maar Jacques le More laat zien dat bij goede gezondheid een langdurig dienstverband aan het Bourgondische hof zeker een mogelijkheid was.⁵⁷ Christophle en Jacques zouden dan de enige zwarte mannen zijn van wie de aanwezigheid in de Nederlanden omstreeks 1520 is gedocumenteerd.

Voor wie meegaat met deze interpretatie van de gegevens tekent zich met behulp van enige niet al te wilde veronderstellingen een beknopte levensgeschiedenis van Christophle af

tot 1522. Mogelijk geboren als zoon van een slavin circa 1490, kan hij als kind vanuit Spanje naar de Nederlanden zijn meegekomen in het gevolg van Johanna van Castilië. Hij zal zijn gedoopt en als christen zijn grootgebracht. Hij kan formeel in vrijheid zijn gesteld of in de loop der tijd een positie zijn gaan bekleden waarin het onderscheid tussen slaaf en trouwe dienaar vervaagde. Aanvankelijk zal hij Spaans hebben gesproken en er later in de Nederlanden Frans hebben bijgeleerd.

Als tiener ging hij werken in de stallen, de school voor de jonge hofedelen, die voor alles moesten leren paardrijden. Met hen zal Christophle regelmatig in contact zijn gekomen.⁵⁸ Karel V kan hem hierom van jongs af aan hebben gekend. Christophle begeleidde Filips de Schone mogelijk op zijn eerste en zeker op zijn tweede reis naar Spanje. Als volwassene bracht hij het tot lid van de lijfwacht van Karel V, een elitecorps van zo'n honderd man dat dagelijks in de nabijheid van de vorst verkeerde.⁵⁹ De lijfwachten behoorden nog net tot de lagere hofdienaren, die door de grens van twaalf à achttien stuivers werden gescheiden van het hogere personeel.⁶⁰ Van vier stuivers per dag ging Christophle twaalf stuivers verdienen, het dubbele van het dagloon van een meesterambachtsman in Gent of Brussel en een royale beloning doordat voeding, kleding en onderdak door het hof werden verstrekt.⁶¹ Hij begeleidde Karel op diens eerste reis naar Spanje, keerde met hem terug naar het noorden en vergezelde hem op de reis naar Duitsland ter gelegenheid van diens kroning tot Rooms Koning en aanvaarding van het keizerschap.

Christophle le More geportretteerd?

De vraag is nu of de man die Mostaert portretteerde Christophle of Jacques kan zijn (afb. 2)? Van Jacques le Moire weten we niet of hij na 1517 nog in

Afb. 2

JAN MOSTAERT,
Portret van een
Afrikaanse man,
ca. 1525. Paneel, 30,8 x
21,2 cm. Rijksmuseum,
Amsterdam (inv.nr.
SK-A-4986)

Afb. 3
 ANONIEM, begin 16e
 eeuw, Karel V verlaat
 te paard het kasteel
 van Maele.
 Penseel op papier,
 Österreichische
 Nationalbibliothek,
 Wenen, Ms., codex
 2591, fol. 7v.

dienst was van het hof. Van hem is ook minder zeker dan van Christophle dat hij een neger was. Voor Christophle spreekt dat hij past in de periode tussen 1520 en 1530 waarin het portret zal zijn geschilderd én in het hofmilieu waarbinnen Mostaert werkte. Net als de man op het schilderij was hij naar alle waarschijnlijkheid een neger en geen 'witte' moor of een blanke met de familienaam De Moor. Zijn geschatte leeftijd, 25 à 35 jaar, zou kunnen corresponderen met die van de geportretteerde; Jacques, in 1506 al lid van de lijfwacht, was waarschijnlijk ouder. Christophle lijkt al met al de betere kandidaat van de twee.

Een volgende vraag is of de man op Mostaerts schilderij de kleding en bewapening van een lijfwacht van Karel V draagt. Of anders, maar doel-

treffender geformuleerd: komt de wijze waarop hij is afgebeeld overeen met een afbeeldingschema voor een lijfwacht van Karel V? Een miniatuur uit het manuscript van de beschrijving door Rémy du Puys van de intocht van Karel V in Brugge in 1515, ooit in het bezit van Maria van Hongarije, is bij mijn weten de enige bron die op deze vraag een antwoord kan verschaffen (afb. 3).⁶²

De onbekende kunstenaar maakte in de 33 miniaturen van het manuscript gebruik van allerlei afbeeldingschema's. Soms betekende dit dat hij zich niets aantrok van de waarneembare werkelijkheid, zoals bij de bergen die hij in de scène bij de Heilige Kruispoort even buiten de muren van Brugge liet verrijzen. Andere onderdelen getuigen echter van zijn behoefte om recht te doen aan de waarneembare werkelijkheid, ook als de tekst daarover niets vermeldt. Zo beeldde hij twee kamelen af waarover Du Puys zweeg, maar die wel zijn vermeld in de stadsrekeningen, en gaf hij de belangrijkste Brugse gebouwen herkenbaar weer. Ook in de weergave van de kleding lijkt hij de werkelijkheid te willen volgen of althans de tekst, die op dit punt geloofwaardig lijkt. Zo zijn in de scène voor het kasteel van Maele, geheel in overeenstemming met de tekst, Karel en zijn paard gekleed in zeer kostbare, goudkleurige stof, is de mantel van Karel afgezet met parels, draagt hij op zijn ronde bonnet een witte veer en is op de rand van de bonnet de ruitvormige versiering van parels te zien, waarbinnen robijnen zijn gemonteerd. Op een voor ons doel belangrijk punt lijkt de maker van de miniaturen te hebben gekozen voor een afbeeldingschema dat zo niet in alle details, dan toch in redelijke mate recht doet aan de waarneembare werkelijkheid, een eis die ook gold voor een portret. Beide voorstellingen kunnen dus wat de kleding aangaat zonder bezwaar met elkaar worden vergeleken.

Op de voorgrond van de scène voor het kasteel van Maele komen in de directe aanwezigheid van Karel drie voetknechten voor, van wie één met zwaard. Op de achtergrond begeleiden drie overeenkomstige figuren Margaretha in haar draagstoel, van wie ook één een zwaard draagt. Deze voetknechten verbeelden, naar ik aanneem, de lijfwacht die de vorstelijke personages beschermt. De lansiers in gele paltrock die Karel te paard op afstand volgen, zouden eerder leden van het *maison militaire* kunnen zijn, dat het hele hof beschermde.

Er vallen enkele opmerkelijke overeenkomsten te constateren tussen de kleding van de lijfwachten op de miniatuur en die van de man op het portret van Mostaert. In beide gevallen is het hoofddekseel een rode bonnet, zij het op het schilderij een eenvoudige klapmuts en op de miniatuur een kostbaarder bonnet met ingesneden rand, opgebonden met een zwart lint en met een witte veer. De kleding bestaat verder uit een wit, geplooid hemd met versierde halsrand, een wambuis met een rechthoekig uitgesneden halsopening, en hopen. De zwaarden op miniatuur en schilderij behoren tot hetzelfde type.⁶³ De greep, ongeveer één of anderhalve hand lang, eindigt in een ronde knop. Onder de paarrestang zijn vingerringen aangebracht, die weliswaar niet te zien zijn op het miniatuur, maar wat af te leiden is uit de manier waarop de man het zwaard vasthoudt. Behalve in kleding en wapenarij is er een curieuze overeenkomst in houding: beide mannen houden de naar achter gebogen linkerhand op de heup. Deze overeenkomsten in afbeeldingschema kunnen heel goed verwijzen naar een werkelijkheid waarin lijfwachten met dergelijke kledingstukken en zwaarden waren uitgerust en geacht werden zich hoofs dan wel stoer te bewegen.

Er zijn echter ook opvallende verschillen tussen de kleding. Zo is de wambuis zwart op de miniatuur en

rood op het schilderij, terwijl de hopen op de miniatuur rood zijn en op het schilderij bruin. Het gaat hier om een belangrijk verschil, omdat dienaan geacht werden de kleuren van hun heer te dragen, zoals een bron over Karels intocht in Aken lijkt te bevestigen. Bij die gelegenheid was, althans volgens het verslag, de lijfwacht gekleed in de kleuren van de keizer: rood, wit en goud. Hoe de kleuren waren verdeeld over de kledingstukken is niet vermeld.⁶⁴ Ook de Brugse miniaturen suggereren dat in ieder geval bij publieke optredens een zekere uniformiteit van kleding de norm was. Men stelt zich de lijfwacht van Karel dan ook voor als uitgerust met kledingstukken van een vaste kleur en in een vaste combinatie. Of dit in werkelijkheid het geval was en of de afbeeldingschema's daaraan recht deden, is echter onduidelijk.

Geschreven bronnen en beeldbronnen geven de indruk dat in de praktijk lang niet altijd een uniforme presentatie van de vorstelijke entourage kon worden gerealiseerd. Een verslag van de intocht van Keizer Maximiliaan in Mechelen in 1517 maakt duidelijk dat althans bij die gelegenheid op het laatste moment met de kleding moest worden geïmproviseerd.⁶⁵ De keizer liet aan hoge edelen fluweel uitreiken en aan lagere begeleiders zwarte kamelot en zijde waarvan zij de kleur vrij konden kiezen! Verder suggereren de bronnen dat de kledingstukken van Karels lijfwacht niet altijd dezelfde kleur hadden en dat kleurcombinaties konden wisselen. Op de Brugse miniatuur dragen Karels voetknechten andere kledingstukken en kleuren dan de lanciers en hebben de voetknechten die Margaretha begeleiden een blauw en niet een zwart wambuis aan. De negertambour op een muilezel uit het gevolg van Karel in Spanje in 1529, afgebeeld door Christoph Weiditz (afb. 4), draagt een blauwe bonnet, een rood hemd met lange mouwen, een wit wambuis en witte hopen.⁶⁶

Het lijkt mij van belang om vast te stellen dat naast een wit kledingstuk vooral een rood kledingstuk niet mocht ontbreken. Het belang van rood wordt bevestigd in een kledingverordening uit 1531, waarin Karel bepaalde dat kleren van karmozijn, een kostbaar soort rode zijde of fluweel, alleen mochten worden gedragen door de hoge adel en de voornaamste hofambten die er een ruim aantal bedienden en paarden op na konden houden.⁶⁷ Karmozijn zal ook vóór 1531 een keizerlijke kleur zijn geweest en de bedienden zullen dan ook op zijn minst rood hebben gedragen. Op grond van de mij bekende gegevens kan dan ook niet veel meer worden geconcludeerd dan dat de opvallend rode bonnet en wambuis en het witte hemd van de man op Mostaerts portret vallen binnen wat bekend is van het keizerlijke kleurschema en dat de tabbaard en hopen hier misschien buiten valt.

Er zijn nog andere verschillen in de kleding van de lijfwachten op miniatuur en schilderij. Zij zijn, dunkt me, grotendeels verklaarbaar uit het verschil in onderwerp en soort afbeelding. De miniatuur moest een opzich-

tige parade weergeven. Daarbij passen de witte veren op de bonnet, de witte, zeer wijde hemdsmouwen, de zwarte banden en de decoratieve inkepingen op de hopen. Individuele herkenbaarheid van de lijfwachten werd niet beoogd. In het portret ging het juist om de afbeelding van een gedenkwaardig persoon.⁶⁸ Een stuk bovenkleding als de tabbaard, die op de miniatuur ontbreekt, hoorde in de vroege 16de-eeuwse portretten tot de vaste attributen. De leren handschoenen, de beurs en het pelgrimsinsigne uit Halle passen evenmin speciaal bij de functie van lijfwacht. Zij kunnen zijn gekozen omdat zij de afgebeelde persoon nader definiëren.

Bij een zwarte man in het algemeen kunnen deze attributen een positie als gunsteling van een voornaam heer en bekering tot het christendom aangeven.⁶⁹ Als Christophle zou zijn afgebeeld, kan het pelgrimsinsigne refereren aan een bezoek aan Halle in het gevolg van Karel, kort voor de kroning in Aken.⁷⁰ De handschoenen, misschien van Spaanse origine, zouden kunnen verwijzen naar de reizen die Christophle met zijn vorstelijke meesters maakte. De betekenis van de beurs is onzeker.⁷¹ De vergelijking van de kleding op de Brugse miniatuur en Mostaerts schilderij wijst uit dat de geportretteerde kan zijn afgebeeld als een lijfwacht van Karel V, terwijl de individualiserende attributen zouden kunnen passen bij Christophle le More.⁷²

Een Habsburgse Afro-Europeaan of een navolger van de Heilige Mauritius?

Het blijft ondertussen de vraag of de opdrachtgever – mogelijk de geportretteerde zelf, of wat me waarschijnlijker lijkt, een hoveling van hogere rang, zijn beschermheer of -vrouw –⁷³ de zwarte man in alle opzichten als een representant van zijn beroep heeft laten afbeelden. Het is ook denkbaar dat de kleding en vooral de attributen

Afb. 4
CHRISTOPHER WEIDITZ, *Drummer in de stoet van de binnenkomst van de keizer*, pagina uit 'Das Trachtenbuch des Christopher Weiditz von seinen reisen nach Spanien', 1529, 15 x 20 cm, Germanisches Nationalmuseum (bibliotheek), Neurenberg.

zo zijn gekozen dat zij hem in een meer 'symbolische' hoedanigheid weergeven, maar zonder al te veel af te wijken van de waarneembare werkelijkheid. Kate Lowe suggereerde dat de combinatie van een Spaans adellijk kostuum, een pelgrimsteken uit de Nederlanden, een beurs met de Franse fleur-de-lis en de Italiaanse pose getuigen van *a Habsburg pan-European culture*. Zijn zelfbewuste houding en beheerste blik tonen *this black African's triumphant assimilation of European Renaissance norms*, normen van adellijkheid en hoofsheid.⁷⁴ In het geval dat de man een bezoeker van het Habsburgse hof in de Nederlanden zou zijn geweest, oppert zij dat de voorstelling de spot drijft met de wijdverbreide negatieve stereotypen van negers bij blanke Europeanen. In het geval dat hij een hoveling met een lange staat van dienst was, zou het kunnen gaan om het vastleggen van het moment *when Renaissance Europe and black Africa came together, and the possibility of forging a black European identity was glimpsed*.⁷⁵

Bij dit verkennende onderzoek zijn geen figuren aangetroffen, die passen in Lowe's rudimentaire sociale profiel van de geportretteerde. Een zwarte adellijke bezoeker van de Nederlanden was in de geraadpleegde literatuur en gepubliceerde bronnen niet te vinden, evenmin als een zwarte edelman die tussen 1515 en 1530 deel uitmaakte van het hof. Christophle le More valt echter niet in alle opzichten buiten Lowe's profiel. Hij was niet van adel, maar behoorde tot een elite-eenheid en was een hoveling met een lange staat van dienst.

Ook op Lowe's interpretatie van de voorstelling valt, meen ik, het nodige aan te merken. Los van de identificatie van de geportretteerde, is wat we op het portret zien niet een aanduiding van een Afro-Europese identiteit – een anachronisme – maar de voorbeeldige sociale en culturele transformatie van een voormalige neger slaaf van hei-

dense of islamitische origine in een hoofse christen. Een dergelijke voorstelling ging stellig in tegen het idee dat een moor – in culturele zin – wit wassen een onmogelijkheid was, een opvatting die in Karels omgeving bijvoorbeeld werd gekoesterd door zijn raadsheer Erasmus van Rotterdam.⁷⁶ In overeenstemming met het karakter van de 16de-eeuwse portretkunst zal Mostaerts portret echter niet cultuurkritisch, maar lovend zijn bedoeld: als een exemplar van goed meesterschap, ter wille van de beschermheer, als teken van erkenning, ter wille van de geportretteerde, en als een verwijzing naar het cultuurideaal van het christelijk universalisme.

In 1520-1521, het keizerlijk moment, kunnen leden van Karels hof in een dergelijke sociale en culturele transformatie van een neger een bijzondere dimensie hebben herkend, namelijk de parallel met de vergelijkbare transformatie, eeuwen eerder, van Sint-Mauritius, de beschermheilige van het Duitse Rijk. Al sinds de 13de eeuw werd Mauritius vooral in het gebied tussen Elbe en Weser als een neger afgebeeld. Albrecht van Brandenburg, als aartsbisschop van Mainz een keurvorst en een belangrijk ondersteuner van Karels kandidatuur voor het keizerschap, blies rond 1520 de verering van de zwarte schutspatroon nieuw leven in. Voor de kathedraal van het Duitse Halle bestelde hij bij Matthias Grünewald een groot altaarstuk dat een ontmoeting tussen Sint-Erasmus en Sint-Mauritius voorstelde en voor het Hallesche Heiltum, een immense relikwieënverzameling, liet hij een groot zilveren beeld van de heilige maken dat bekleed werd met het zilveren harnas dat Karel tijdens de kroning in Aken zou hebben gedragen (afb. 5).⁷⁷

Deze Mauritiusrevival was vooral een Duitse aangelegenheid, maar leden van Karels hof zullen er zeker van hebben geweten en er belang aan hebben gehecht vanwege de centrale plaats van deze heilige in de rituele bevestiging

Afb. 5
 Omgeving Cranach
 (SIMON FRANCK?),
H. Mauritius, 1526/27,
 gekleurde veer-
 tekening op perkament, 35 x 25 cm,
 Hofbibliotheek
 Aschaffenburg, Cod.
 14, Liber Ostensionis.

Bij het begin van dit onderzoek was al duidelijk dat een onbetwistbare identificatie van de man op Mostaerts schilderij waarschijnlijk een te hoog gesteld doel was. Immers noch Karel van Manders biografie van Mostaert of de bekende archivalische gegevens over hem noch de inventarissen van de schilderijen van Margaretha van Oostenrijk en Karel V, de meest voor

de hand liggende bronnen die tot een identificatie hadden kunnen leiden, vermelden een portret van een moor. Het bijzonder kleine aantal zwarten dat in de historische literatuur over de Nederlanden was gedocumenteerd, maakte bovendien duidelijk dat het zoeken naar een zwarte man tussen 1520 en 1530 neerkwam op het zoeken naar een speld in een hooiberg.

Aanvankelijk leek het er dan ook op dat het aangeven van de sociaal-historische context en het suggereren van denkbare, maar niet gedocumenteerde kandidaten het maximaal haalbare zou zijn bij dit verkennend onderzoek. De bevindingen over de Kongolese 'prinsen' en João de Sá Panasco leken dat te bevestigen. De literatuur over de contacten op hofniveau tussen Spanje en de Nederlanden bevatte echter verwijzingen naar gepubliceerde lijsten van hofpersoneel, die voerden naar Christophle le More. Met hem was niet alleen een zwarte man gevonden die paste in het gegeven tijdsbestek en veronderstelde milieu, maar die ook in combinatie met de nieuwe interpretatie van het afgebeelde kostuum door Marieke de Winkel een plausible kandidaat opleverde. Het maakt wellicht de indruk van overmatig enthousiasme voor een min of meer toevallige vondst om een constructie die met hulplijntjes in elkaar is gezet en losse einden vertoont de status van plausible kandidaat te geven. Toch leek dit in een verkennend onderzoek de meest rationele onderzoeksstrategie. Voor zover we nu weten zullen er tussen 1520 en 1530 in de Nederlanden niet meer dan een dozijn zwarte mannen zijn geweest, als het er al zo veel waren, die in een positie verkeerden dat zij door Mostaert kunnen zijn geportretteerd. In de archiefbronnen zijn hun aanwezigheid en andere biografische gegevens meestal moeilijk te achterhalen. Wanneer men stuit op een figuur die al is het op gebrekkige gronden plausibel lijkt, is het verstandig hem pas te verwerpen als het tegendeel onomstotelijk is aangetoond.

Dat neemt uiteraard niet weg dat verdergaand onderzoek de hier gegeven interpretatie van de feiten kan ontcrachten of andere, meer plausible kandidaten kan opleveren.⁷⁹ Zuid-Europese kooplieden, leden van de Iberische kolonie aan het hof, de leden van de hoge adel die meerdere malen in Spanje waren geweest, of andere welgestelde Nederlanders die lang in het zuiden hadden gewoond, kunnen talentvolle en op integratie gerichte, zwarte slaven of vrijgelatenen naar het noorden hebben meegenomen. Het blijft mogelijk dat een van de Kongo-lesse prinses die in Portugal waren opgeleid of João Panasco naar de Nederlanden zijn gekomen, al ontbreekt hiervoor tot nu toe iedere documentatie. Aangemoedigd door het voorbeeld van Alessandro de' Medici, de eerste hertog van Toscane, die recent weer tot vorstelijke 'black' is uitgeroepen,⁸⁰ zullen fantasierijke geesten betogen dat de lichte huidskleur van Mostaerts man onweersprekelijk wijst op een mulat en de vorm van de baard het aannemelijk maakt dat hij een bastaard van de viriele Filips de Schone en een halfbroer van keizer Karel was. Christophle le More heeft echter op dit moment boven al deze denkbare kandidaten het voordeel dat zijn aanwezigheid is gedocumenteerd en dat wat we van hem weten redelijk lijkt te passen bij wat op het schilderij is te zien.

Het Nieuwe Rijksmuseum heeft het

schilderij van Mostaert aan het publiek gepresenteerd als het *Portret van een Afrikaanse man*. Onder het motto als we een probleem niet ter sprake brengen bestaat het niet, is een classificatie naar huidskleur en daarmee een centrale kwestie in de relaties tussen blanken en zwarten met opzet vermeden. Zo'n aanpak belemmert een adequate historische kijk op het werk én op de hedendaagse sociale werkelijkheid. Toegegeven, ook voor 16de-eeuwers zal het uiterlijk van de man hebben verwezen naar een gedwongen migratie vanuit Afrika ten zuiden van de Sahara naar Europa. De voorstelling geeft daarvan echter niet het beginpunt weer, de Afrikaanse herkomst, maar het eindpunt, de acceptatie als een 'portretwaardige' figuur in Europa. Niets in de afbeelding getuigt van een etnografische interesse.

Het portret toont een man die zich door zijn bekering geheel heeft ontdaan van de verwerpelijke eigenschappen van slaaf, heiden of islamiet en zich presenteert als een exemplarisch individu, dat aanspraak maakt op respect van zijn medechristenen. Onverschillig wie precies is afgebeeld, verwijst wat te zien is naar het cultuurideaal van het christelijk universalisme, niet naar belangwekkende culturele variëteit. Mostaerts schilderij is het *Portret van een christelijke, zwarte moor*, mogelijk Christophle le More, lijfwacht van Karel V.

NOTEN

* Deze bijdrage is het resultaat van een verkennend onderzoek naar zwarte mannen van aanzien aan het begin van de 16de eeuw in de historische literatuur en in gepubliceerde bronnen. De omstandigheden lieten archiefonderzoek niet toe. De bevindingen van het kunsthistorisch onderzoek van Jan Piet Filedt Kok, namelijk dat de aanwinst een zelfstandig portret is, geschilderd in de Nederlanden door Jan Mostaert tussen 1520 en 1530, golden voor mij als uitgangspunt. Marieke de Winkels interpretatie van het kostuum stimuleerde me om niet alleen aan de top, maar ook lager in de sociale hiërarchie te zoeken. Ik dank

de deelnemers aan het Rijksmuseumssymposium en de redacteuren van het *Bulletin van het Rijksmuseum* voor hun commentaar op eerdere versies. Speciale dank ben ik verschuldigd aan Raymond Fagel, Dagmar Eichberger, Esther Schreuder, Anne van Oosterwijk en Marja Stijkel. Kate Lowe en Annemarie Jordan verleenden genereus voorinzage van hun bijdragen aan de bundel *Black Africans in Renaissance Europe*, Cambridge 2005. Wat ik aan 'expertise' op dit gebied mag bezitten dank ik grotendeels aan mijn werk voor de Menil Foundation en gesprekken met Ladislav Bugner.

- 1 In het vervolg van dit artikel gebruik ik veelvuldig de 16de-eeuwse terminologie, zonder aanhalingstekens, om de toen heersende opvattingen weer te geven. Steven A. Epstein, *Speaking of Slavery. Color, ethnicity and human bondage in Italy*, Ithaca 2001, pp. 79-81, 108-111; A.C. de C.M. Saunders, *História social dos escravos e libertos negros em Portugal (1441-1555)*, Lissabon 1994 (orig. Engl. 1982), p. 13; Aurelia Martin Casares, *La Esclavitud en la Granada del siglo XVI. Género, raza y religión*, Granada 2000, pp. 145-148 e.v.
- 2 Zie voor het Europese beeld van de neger onder meer: Winthrop D. Jordan, *White over Black. American Attitudes toward the Negro, 1550-1812*, Baltimore 1969, pp. 4-20; George M. Frederickson, *Racism. A Short History*, Princeton 2002, pp. 26-31, 40-47; Benjamin Braude, 'The Sons of Noah and the Construction of Ethnic and Geographical Identities in the Medieval and Early Modern Periods', in *William and Mary Quarterly (WMQ)* 54 (1997), pp. 103-142; James H. Sweet, 'The Iberian Roots of American Racist Thought', in *WMQ* 54 (1997), pp. 143-166. Zie ook de bijdragen van Braude en Sweet aan de conferentie over *Collective Degradation: Slavery and the Construction of Race*, Yale University, 7-8 November 2003, toegankelijk via de website van het Gilder Lehrman Center; Michael Neill, "'Mulattos", "Blacks", and "Indian Moors": Othello and Early Modern Constructions of Human Difference', in *Shakespeare Quarterly* 49 (1998), pp. 361-374. Mediëvisten behandelen *color and race before the modern world* in *Journal of Medieval and Early Modern Studies* 31/1 (2001). Kate Lowe, 'The stereotyping of black Africans in Renaissance Europe', in Tom Earle and Kate Lowe (red.), *Black Africans in Renaissance Europe*, Cambridge 2005, pp. 17-47. Zie voor het beeld van de neger in de westerse kunst: Ladislav Bugner (red.), *The Image of the Black in Western Art*, 5 delen, Fribourg 1976, 1979 en Houston 1989. De delen over de periode 1500-1750 zijn niet verschenen.
- 3 Samenlevingen ontwikkelen uiteenlopende voorstellingen over hoe normale mensen eruit zien, het somatisch normbeeld. Bovendien verschillen zij in de classificaties die gelden voor het indelen van mensen naar huidskleur in combinatie met andere fysieke en sociale kenmerken. Zo wordt in de V.S. gewoonlijk onderscheiden tussen 'whites' en 'blacks' en gold heel lang 'eens zwart, altijd zwart' (de 'one drop rule'): David A. Holliger, 'The One Drop Rule and the One Hate Rule', in *Daedalus*, winter 2005, pp. 18-28. In de Caribische gebieden die vroeger Engels, Frans of Nederlands waren, gold/geldt een driedeling tussen blanken, mulatten, ook wel kleurlingen genoemd, en negers. In de Portugese en Spaanse gebieden van Amerika geldt een meer gedifferentieerde classificatie. Dezelfde persoon met een voor Europese begrippen licht-donkere huid, 'negroïde' gezichtstrekken, fatsoenlijke kleding en goede manieren kan in Brazilië in het sociale verkeer worden geclassificeerd als een blanke, op Jamaica als een mulat en in de V.S. als een 'black'. Harry Hoetink, *Caribbean Race Relations. A Study of Two Variants*, Oxford 1971, pp. 120-128, 170-172.
- 4 Gude Suckale-Redlefsen, *Mauritius: Der heilige Mohr*, Houston 1986, p.19, 29-51.
- 5 Bugner, *op.cit.* (noot 2), deel 2, part 2, pp. 133-142, 161-186; Paul H.D. Kaplan, *The Rise of the Black Magus in Western Art*, Ann Arbor, Michigan 1985, pp. 22-23, 26, 29, 77, 97-98, 100; Richard C. Trexler, *The Journey of the Magi. Meanings in History of a Christian story*, Princeton 1997, pp. 102-107.
- 6 Jan Albert Goris, 'Slavernij te Antwerpen in de xvie eeuw', *Bijdragen tot de Geschiedenis* 15 (1923), pp. 541-544. Het gaat hier niet om resultaten van een systematisch onderzoek in alle beschikbare archiefbronnen naar de aanwezigheid van zwarten, maar om gevallen die terloops zijn geregistreerd bij onderzoek naar de koopliedengemeenschap in notariële bronnen, documenten van het stadsbestuur en van de Grote Raad van Mechelen. Pierre Goemaere, 'Anvers et ses esclaves noirs', *Revue Générale Belge* 99 (1963), p. 30 schrijft: *Les registres paroissiaux de l'époque [de zestiende eeuw] mentionnent d'innombrables baptêmes d'enfants noirs*. Hij nocht andere auteurs verwijzen echter naar dit type bron. Het is waarschijnlijk een schromelijke overdrijving, evenals zijn bewering t.z.p. dat Antwerpen na Lissabon de stad met de meeste zwarten in Europa was. Hans Pohl heeft voor zijn periode en sociale groep mogelijk wel systematisch gegevens over zwarte slaven/bedienden genoteerd. Hij vermeldt echter maar vijf gevallen in 77 jaar: Hans Pohl, *Die Portugiesen in Antwerpen (1567-1640)*, Wiesbaden 1977, p. 324, noot 70. Zie ook: Robert van Answaarden, *Les Portugais devant le Grand Conseil des Pays-Bas (1460-1580)*, Parijs 1991, p. 252; F. Donnet, 'Quelques notes sur le commerce des esclaves', *Bulletin de la société royale de géographie d'Anvers* 46 (1926), p. 7.
- 7 Kate Lowe, *op.cit.* (noot 2), p. 47, veronderstelt dat de geportretteerde een 'noble' or *ennobled black gentleman* was, die tussen 1515 en 1530 als bezoeker of hoveling in de Nederlanden aan het hof van de Habsburgers had verbleven. Zij onderzocht niet of zo'n figuur in de literatuur of de bronnen is gedocumenteerd. Marieke de Winkel voert in het voorgaande artikel op grond van het kostuum steekhoudende argumenten aan tegen de toeschrijving van adellijke status en Iberische herkomst.
- 8 De paus onderhield vanaf het midden van de 15de eeuw betrekkingen met Ethiopië. In het hospitium van St. Stefano degli Abessini in Rome ver-

- bleven aan het begin van de 16de eeuw enkele tientallen Ethiopische pelgrims: Hans Werner Debrunner, *Presence and Prestige*, Basel 1979, pp. 48-51. Ik heb in de literatuur geen aanwijzingen gevonden dat een van deze Ethiopiërs de Nederlanden heeft bezocht.
- 9 Debrunner, *op.cit.* (noot 8), p. 41.
 - 10 Anne Hilton, *The Kingdom of Kongo*, Londen 1985, pp. 62-65; John Thornton, 'The development of an African catholic church in the kingdom of Kongo, 1491-1750', *Journal of African History* 25 (1984), pp. 147-149; idem, 'Les débuts des relations luso-congolaises: une nouvelle interprétation', *Cahiers des anneaux de la mémoire* 3 (2001), pp. 39-63; idem, 'Religious and ceremonial life in the Kongo and Mbundu areas, 1500-1700', in Linda Heywood (red.), *Central Africans and cultural transformations in the American diaspora*, Cambridge 2002, pp. 71-90.
 - 11 Eugen Weber, *Die Portugiesische Reichsmission im Königreich Kongo. Von ihren Anfängen 1491 bis zum Eintritt der Jesuiten in die Kongomission 1548*, Aken 1924, pp. 43-46, 76-81, 115-119; Debrunner, *op.cit.* (noot 8), pp. 43-44; Teobaldo Filesi, *Le relazioni tra il regno del Congo e la sede apostolica nel xvi secolo*, Como 1968, pp. 9-57; Pedro Villa Boas Tavares, 'Participação dos Lóios nas primeiras 'missões' africanas', in *Congresso internacional Bartolomeu Dias e a su época: actas*, Porto 1989, 5 delen, deel 5, pp. 555-563.
 - 12 Debrunner, *op.cit.* (noot 8), p. 44; Filesi, *op.cit.* (noot 11), pp. 41-48. François Bontinck, 'La première 'ambassade' congolaise à Rome (1514)', *Études d'histoire africaine* 1 (1970), pp. 37-73.
 - 13 Ivana Elbl, 'Prestige considerations and the changing interest of the Portuguese crown in sub-Saharan Atlantic Africa, 1444-1580', *Portuguese Studies Review* 10 (2003), pp. 15-36.
 - 14 António Brásio, 'D. Afonso, sobrinho do rei do Congo, mestre-escola em Lisboa', in idem, *História e missiologia. Inéditos e esparços*, Luanda 1973, pp. 308-313.
 - 15 Saunders, *op.cit.* (noot 1), p. 211; Pedro Villa Boas Tavares, *Participação dos Lóios*, p. 560; Levy Marie Jordão de Paiva Manso, *Historia do Congo. Documentos*, Lissabon 1877, p. 65.
 - 16 Gustaaf Janssens, 'Españoles y Portugueses en los medios universitarios de Lovania (siglos XV y XVI)', *Foro Hispanico* 3 (1992), p. 15.
 - 17 Charles Verlinden, *L'Esclavage dans l'Europe médiévale*, 2 delen, Gent 1977; Alessandro Stella, *Histoires d'esclaves dans la péninsule ibérique*, Parijs 2000, met op pp. 191-205 een uitvoerige bibliografie, met regionale onderverdeling, over slavernij in Zuid-Europa. De meest recente studies over slavernij in Spanje vermeldt Casares, *op.cit.* (noot 1), p. 28 noot 30. Zie verder de jaarlijkse aflevering van de bibliografie over slavernij wereldwijd in het tijdschrift *Slavery and Abolition*: José Luis Cortés López, *La esclavitud negra en la España peninsular del siglo XVI*, Salamanca 1989, pp. 200-205; Saunders, *op.cit.* (noot 1); Didier Lahon, 'L'esclavage au Portugal. Utopie et réalité', *Cahiers des anneaux de la mémoire* 3 (2001), pp. 147-175; Didier Lahon e.a., cat. tent. *Os negros em Portugal*, Lissabon (Mosteiro dos Jerónimos) 1999; Maurice Aymard, 'De la traite aux chiourmes: la fin de l'esclavage dans la Sicile moderne', in *Miscellanea aangeboden aan Charles Verlinden ter gelegenheid van zijn dertig jaar professoraat*, Gent 1975, pp. 1-21.
 - 18 Saunders, *op.cit.* (noot 1), pp. 90, 192-197; Stella, *op.cit.* (noot 17), p. 157. Of dergelijke percentages veel of weinig zijn, zoals Martin Casares stelt, lijkt mij een onuitgemaakte zaak: Casares, *op.cit.* (noot 1), p. 435 e.v. Lobo Cabrera schat het percentage vrijgelatenen op de Canarische eilanden op 3,4 %: Manuel Lobo Cabrera, *Los Libertos en la sociedad canaria del siglo XVI*, Madrid 1983, p. 43.
 - 19 Casares, *op.cit.* (noot 1), p. 390.
 - 20 Ruth Pike, *Aristocrats and Traders. Sevillian Society in the Sixteenth Century*, Ithaca (NY) 1972, pp. 184-185; Alfonso Franco Silva, *La Esclavitud en Andalucía, 1450-1550*, Granada 1992, pp. 122-142; idem, 'Los negros libertos en las sociedades andaluzas entre los siglos XV al XVI', in Maria Teresa Ferrer i Mallol en Josefina Mutgé i Vives (red.), *De l'Esclavitud a la Llibertat. Esclaus i lliberts a l'edat mitjana*, Barcelona 2000, pp. 573-592.
 - 21 Cortés López, *op.cit.* (noot 17), pp. 64-66, 68-71; Saunders, *op.cit.* (noot 1), pp. 97-100, 113-117; Alessandro Stella, 'L'esclavage en Andalousie à l'époque moderne', *Annales ESC* 47 (1992), pp. 46-47; Casares, *op.cit.* (noot 1), pp. 324-327. In de literatuur krijgen hofsnaven voornamelijk een anekdotische behandeling. De enige mij bekende meer uitgebreide studie voor een van de Iberische hoven is Anne-Marie Jordan, 'Images of Empire: slaves in the Lisbon household and court of Catherine of Austria', in Earle en Lowe, *op.cit.* (noot 2), pp. 155-180.
 - 22 Jakob Burckhardt, *Die Kultur der Renaissance in Italien*, Stuttgart 1960, pp. 322-323; Bugner, *op.cit.* (noot 2), deel 2, part 2, pp. 187-188; Paul H. D. Kaplan, 'Titian's 'Laura Dianti' and the Origins of the Motif of the Black Page in Portraiture', *Antichità Viva* 21/1 (1982), pp. 11-17; idem, 'Isabella d'Este and black African women', in Earle en Lowe, *op.cit.* (noot 2), pp. 125-154; Elizabeth McGrath, 'Ludovico il Moro and his moors', *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 65 (2002), pp. 67-94.
 - 23 Vittorio Morabito, 'San Benedetto il Moro da Palermo, protettore degli africani di Siviglia, della penisola iberica e d'America latina', in Berta Ares Queija en Alessandro Stella (red.), *Negros, Mulattos, Zambaiços. Derroteros africanos en los mundos*

- ibéricos*, Sevilla 2000, pp. 223-273; Debrunner, *op.cit.* (noot 8), pp. 47-48; Giovanna Fiume (red.), *Il Santo e la città. San Benedetto il Moro. Devozioni, culti, strategie di età moderna*, Venetië 1999, pp. 231-353.
- 24 Debrunner, *op.cit.* (noot 8), pp. 39-40; Henry Louis Gates Jr. en Maria Wolff, *An Overview of Sources on Life and Work of Juan Latino*, pp. 14-51; Baltasar Fra Molinero, 'Juan Latino and his racial difference', in Earle en Lowe, *op.cit.* (noot 2), pp. 326-344; Casares, *op.cit.* (noot 1), pp. 387-389. Casares oppert dat alle vier de zwarte sieraden van Granada mulatten zijn geweest.
- 25 A.C. de C.M. Saunders, 'The life and humour of João de Sá Panasco, a negro, former slave, court jester and gentleman of the Portuguese royal household (fl. 1524-1567)', in F. W. Hodcroft e.a., *Medieval and Renaissance Studies on Spain and Portugal in honour of P.E. Russell*, Oxford 1981, pp. 18-191.
- 26 Zie voor de verschillende typen hofnar in de Renaissance: Enid Welsford, *The Fool. His social and literary history*, New York 1961 [1935], hoofdstuk 6; Paul Vanden Broeck, *Beeld van de andere, vertoog over het zelf. Over Wilden en narren, boeren en bedelaars*, Antwerpen 1987.
- 27 In de 16de eeuw ontvingen nog twee ambassadeurs van Afrikaanse vorsten deze uitzonderlijke eer: in 1550 Luis Pires, een *fidalgo da casa real del Rei de Congo*, en in 1579 D. Pedro da Silva, *homem preto*, een gezant van de Koning van Angola. Francis A. Dutra, 'A hard-fought struggle for recognition: Manuel Gonçalves Doria, first afro-brazilian to become a Knight of Santiago', in *The Americas* 56 (1999), pp. 93-94.
- 28 Van geen van de aanzienlijke, zwarte mannen is een portret bekend, met uitzondering van Alessandro de' Medici, als hij tenminste als 'black' moet worden beschouwd (zie noot 82). S. Benedetto is postuum als heilig man afgebeeld. In het toneelstuk over het leven van Juan Latino door Ximénez de Enciso wordt gerefereerd aan een portret dat Juan de Austria van hem zou hebben laten maken; als het heeft bestaan, is het nu onbekend: Gates en Wolff, *op.cit.* (noot 24), p. 24.
- 29 Raymond Fagel, *De hispano-vlaamse wereld*, Brussel 1996, pp. 284-286. De namen van Spanjaarden op p. 286, noot 19.
- 30 Fagel, *op.cit.* (noot 29), pp. 287-288.
- 31 Fagel, *op.cit.* (noot 29), p. 324.
- 32 Fagel, *op.cit.* (noot 29), p. 289 en noot 39 voor namen van de Spaanse edelen.
- 33 Fagel, *op.cit.* (noot 29), pp. 324-330.
- 34 Paul Cogels, 'Les fêtes données à Bruxelles et à Malines en 1517 à l'occasion de la présence de l'empereur Maximilien', *Bulletin de l'Académie royale d'archéologie de Belgique* 4 (1904), pp. 108-122.
- 35 Fagel, *op.cit.* (noot 29), p. 29; zie voorts de biografische notities achterin Hans Cools, *Mannen met Macht. Edelheden en de moderne staat in de Bourgondisch-Habsburgse landen, ca. 1475-ca. 1530*, Amsterdam 2000.
- 36 Raymond Fagel, 'Don Fernando in den Nederlanden. Die Jugendjahre eines spanischen Prinzen', in Martina Fuchs en Alfred Kohler (red.), *Kaiser Ferdinand I. Aspekte eines Herrscherlebens*, Münster 2003, pp. 37-38, 51; Alfred Kohler, *Ferdinand I, 1503-1564. Fürst, König und Kaiser*, München 2003, pp. 56-59.
- 37 José Martínez Millán, 'Charles V', in Martin Gosman e.a. (red.), *Princes and Princely Culture, 1450-1650*, Leiden 2005, deel 2, pp. 227-240.
- 38 Ghislaine de Boom, *Eléonore, reine de Portugal et de France: une soeur méconnue de Charles V*, Brussel 1943, p. 77; Charles Moeller, *Eléonore d'Autriche et de Bourgogne, Reine de France: un épisode de l'histoire des cours au XVIème siècle*, Parijs 1895, pp. 295-309. Hierin is echter niets te vinden over eventuele contacten in haar Portugese tijd tussen Eleonora en haar familieleden in de Nederlanden.
- 39 Fagel, *op.cit.* (noot 29), p. 371.
- 40 Vicente de Cadenas y Vicent, *Diario del emperador Carlos V*, Madrid 1992, pp. 130-145; Max Bruchet en E. Lancien (red.), *L'itineraire de Marguërite d'Autriche... suivi de Lettres*, Lille 1934. Zie voor het itinerarium van Ferdinand van Oostenrijk 1518-1520: Fagel, *op.cit.* (noot 36), pp. 55-60.
- 41 José Martínez Millán, 'Der Hof Karls V.: das Haus des Kaisers', in Alfred Kohler e.a. (red.), *Karl V., 1500-1558. Neue Perspektiven seiner Herrschaft in Europa und Übersee*, Wenen 2002, pp. 123-149, en José Martínez Millán (red.), *La corte de Carlos V*, Madrid 2000, deel 1 (*Corte y Gobierno*).
- 42 Fagel, *op.cit.* (noot 29), pp. 300-301.
- 43 Cools, *op.cit.* (noot 35), pp. 350-351, 375-376.
- 44 Fagel, *op.cit.* (noot 29), pp. 298-302.
- 45 Maria del Carmen Mazarío Coleto, *Isabel de Portugal. Emperatriz y reina de España*, Madrid 1951, pp. 31-52 over het huwelijk te Sevilla en pp. 77-91 over haar hofhouding.
- 46 Ezio Bassani en William B. Fagg, *Africa and the Renaissance: Art in Ivory*, München 1988; cat. tent. Helmut Trnek en Nuno Vassalo e Silva (red.), *Exotica. The Portuguese Discoveries and the Renaissance Kunstkammer*, Lissabon (Calouste Gulbenkian Museum) 2001, vooral de bijdragen van Rudolf Distelberger en Helmut Trnek; Anne-Marie Jordan, 'Portuguese royal collecting after 1521: the choice between Flanders and Italy', in Kate J.P. Lowe (red.), *Cultural Links between Portugal and Italy in the Renaissance*, Oxford 2000, pp. 265-293; idem samen met Almudena Pérez de Tudela, 'Exotica habsburgica. La casa de Austria y las colecciones exóticas en el renacimiento temprano', in *Oriente en palacio. Tesoros asiáticos en las colecciones reales españolas*, Madrid 2003, pp.

- 27-44; idem, 'Luxury goods for royal collectors: exotica, princely gifts and rare animals exchanged between the Iberian courts and Central Europe in the Renaissance (1560-1612)', *Jahrbuch des kunsthistorischen Museums Wien* 3 (2001)1-127.
- 47 In de door mij geraadpleegde literatuur over het 15de-eeuwse Bourgondische hof heb ik helemaal geen verwijzingen naar negers aangetroffen. Toch lijkt het onderwerp aandacht te verdienen. Op een miniatuur uit 1475-1485 in een manuscript van *De Bello Gallico* (Oxford, Bodleian Library) zijn figuren gekleed als Bourgondische hovelingen als vanzelfsprekend vergezeld van een zwarte page; zie de reproductie in A.G. Dickens (red.), *The Courts of Europe. Politics, Patronage and Royalty, 1400-1800*, Londen 1977, p. 61, afb. 57.
- 48 Katharina van Aragon zou in 1501 een in 1507 gedocumenteerde zwarte trompetter kunnen hebben meegenomen; de negers in Schotland over wie een melding uit 1505 bestaat, kunnen zijn aangevoerd door Schotse kapers van Portugese schepen. Lowe, *op.cit.* (noot 2), pp. 37 en 40, afb. 8; Peter Fryer, *Staying Power: the history of black people in Britain*, Londen 1984, pp. 2-5; Paul Edwards, 'The Early African presence in the British Isles', in Jagdish S. Gundara and Ian Duffield (red.), *Essays on the History of Blacks in Britain: From Roman Times to the Mid-Twentieth Century*, Aldershot 1992, pp.15-23. Peter Martin neemt aan dat in de vroege 16de eeuw ook in Duitsland aan hoven en bij voorname huishoudens negers voorkwamen, maar de gevallen die hij noemt dateren van na 1530: Peter Martin, *Schwarze Teufel, edle Mohren. Afrikaner in Geschichte und Bewusstsein der Deutschen*, Hamburg 2001, pp. 43-49. Aan het Franse hof zou een negerin de maîtresse van Frans I zijn geweest: William B. Cohen, *Français et Africains. Les Noirs dans le regard des Blancs 1530-1880*, Parijs 1980, p. 26.
- 49 Louis Prosper Gachard (red.), *Collection des voyages des souverains des Pays-Bas*, Brussel 1874-1882, 4 delen, deel 1, p. 359. Over dit type bronnen: Werner Paravicini, "Ordonnances de l'Hôtel" und "Escroes des gaiges" in zijn *Menschen am Hof der Herzöge von Burgund. Gesammelte Aufsätze*, bezorgd door Klaus Krüger e.a., Stuttgart 2002, pp. 41-64.
- 50 Robert van Answaarden, *Les Portugais devant le Grand Conseil des Pays-Bas (1460-1580)*, Parijs 1991, p. 252.
- 51 J. Finot, *Inventaire sommaire des archives départementales antérieures à 1790*, Lille 1892-1931, deel 8, pp. 95-96. Ik heb niets gevonden over lijfwacht of moren in Jean-Marie Cauchies, *Philippe le Beau: le dernier duc de Bourgogne*, Turnhout 2003, en in de door hem bezorgde bundel *À la Cour de Bourgogne*, Turnhout 1998.
- 52 Gachard, *op.cit.* (noot 49), pp. 529, 532; Finot, *op.cit.* (noot 51), deel 7, p. 101, deel 8, p. 95.
- 53 Jacques komt voor in de gageelijst van het hof van Karel van 3 april 1512 (zoals weergegeven bij Finot, *op.cit.* (noot 51), deel 8, pp. 105-107) en in de ordonnantie voor het eerste zelfstandige hof van Karel uit 1515, als Jacques le Moire: Millán, *op.cit.* (noot 41), deel 5, p. 160. In de gageelijst van het hof van Margaretha van 31 december 1510 komen geen moren voor, tenminste in de weergave in Finot, *op.cit.* (noot 51), deel 8, pp. 104-105.
- 54 Gachard, *op.cit.* (noot 49), deel 3, pp. 509-510.
- 55 Gachard, *op.cit.* (noot 49), deel 3, p. 517.
- 56 Zie de index in Millán, *op.cit.* (noot 41), deel 5. Voor zover bekend kwamen in de jaren 1520 geen zwarten voor aan het hof van Margaretha of Ferdinand: E. de Quinsonas (red.), *Matériaux pour servir à l'histoire de Marguërite d'Autriche*, deel 3, Parijs 1860, pp. 331-338; Fagel, *op.cit.* (noot 36), pp. 36-44; Ghislaine de Boom, *Marguërite d'Autriche-Savoie et la Pré-Renaissance*, Parijs 1935, pp. 118-128, 133-134. Voor de hofcultuur in Mechelen zie: Dagmar Eichberger, 'A cultural centre in the Southern Netherlands: the court of Archduchess Margaret of Austria (1480-1530) in Mechelen', in Gosman, *op.cit.* (noot 37), pp. 239-258 en haar *Leben mit Kunst, wirken durch Kunst: Sammelwesen und Hofkunst unter Margarete von Österreich, Regentin der Niederlande*, Turnhout 2002.
- 57 Ondanks alles wat ongetwijfeld is 'verouderd', geeft Charles Moeller nog steeds een bruikbare inleiding op het Bourgondische hof in 1506-1517: Charles Moeller, *Éléonore d'Autriche*, i.h.b. pp. 47-58, 102-111, 174-186, 242-245.
- 58 Moeller, *op.cit.* (noot 57), pp. 51-52.
- 59 Moeller, *op.cit.* (noot 57), pp. 50, 59. Studies over de lijfwacht heb ik niet gevonden. Het was zeker niet uitsluitend een paraderegiment. Zie voor een eerdere periode: Werner Paravicini, 'The courts of the Dukes of Burgundy. A model for Europe?', in Ronald G. Asch en Adolf M. Birke (red.), *Princes, Patronage and the Nobility. The court at the beginning of the Modern Age, c.1450-1650*, Oxford 1991, pp. 73-74.
- 60 Deze grens lijkt aan het begin van de 16de eeuw dezelfde te zijn geweest als in 1449: Werner Paravicini, 'Soziale Schichtung und soziale Mobilität am Hof der Herzöge von Burgund', in idem, *op.cit.* (noot 49), pp. 374-375.
- 61 Wim Blockmans, *Keizer Karel V, 1500-1558. De utopie van het keizerschap*, Leuven 2000, p. 179.
- 62 Sydney Anglo (red.), *La Tryumphant Entrée de Charles Prince des Espagnes en Bruges 1515*, Amsterdam 1973, tegenover p. 17.
- 63 De lijfwacht wordt in de bronnen aangeduid als de *archers de corps*. In de dagelijkse praktijk zullen zij niet met een kruisboog, een wapen voor op afstand, maar met zwaard en dolk, wapens voor een lijf-aan-lijfgevecht, zijn uitgerust. In een verordening van 31 juli 1471 schreef de Bourgondi-

- sche hertog Karel de Stoute voor dat een boogschutter behalve met een boog moest zijn toegerust met een half dozijn pijlen, een groot, lang zwaard en een dolk: Richard Vaughan, *Charles the Bold. The last Valois duke of Burgundy*, Londen 1973, p. 206.
- 64 Adolf Wrede in zijn inleiding op *Deutsche Reichstagsakten unter Kaiser Karl V*, Gotha 1896, deel 2, pp. 92-93. Vergelijk de beschrijving gepubliceerd door Louis Prosper Gachard, *Analectes Historiques série V-VII*, Brussel 1859, pp. 208-209; Prudencio de Sandoval, *Historia de la vida y hechos del emperador Carlos V*, Madrid 1955, deel 1, p. 453; *librea de oro y plata y raso de carmesí*, een livrei van goud en zilver en karmozijnrood satijn. De beschrijving van de optocht in Brussel 1517, kort voor de eerste Spaanse reis, vermeldt slechts – althans in de samenvatting door Cogels – dat Karels dienaren waren gekleed *suivant la mode de leur pays*; Karel zelf droeg een *un vêtement d'or sur un pourpoint [wambuis] d'un rouge vif*: Cogels, *op.cit.* (noot 35), pp. 111, 113. In de bronnen over Karels intochten in Gent 1515, Mons 1515, Douai 1516 en Valenciennes 1521 ben ik geen gegevens over de kleding van de lijfwacht tegengekomen: zie Gachard, *op.cit.* (noot 49), deel 2, pp. 524-531, 543-553, 556-562. Hetzelfde geldt voor de beschrijving van de intocht in Antwerpen in 1520, die alleen ingaat op de vertoningen: Hessel Miedema, 'Hans Makart, *De intocht van Karel V*, een diachrone evaluatie', in Reinder Falkenburg e.a., *Hof-, Staats- en Stadsceremonies*, Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek 49, Zwolle 1999, p. 294.
- 65 Cogels, *op.cit.* (noot 35), p. 110.
- 66 Theodor Eduard Hampe, *Das Trachtenbuch des Christoph Weiditz von seinen Reisen nach Spanien 1529 und den Niederlanden 1531/1532*, Berlijn 1927, Tafel X. In de afbeelding van de optocht in Bologna 1530 door Robert Péril dragen de helbebaardiers direct naast de keizer en de paus een overwegend wit kostuum. Het is hier echter niet zonder meer zeker dat het om lijfwachten van Karel V gaat: cat. tent. Lothar Altringer en Petra Kruse (red.), *Kaiser Karl V (1500-1558). Macht und Ohnmacht Europas*, Bonn (Kunst- und Ausstellungshalle) 2000, pp. 156-160.
- 67 Caroline Henriette de Jonge, *Bijdrage tot de kennis van de Noord-Nederlandsche costuumgeschiedenis in de eerste helft van de XVIe eeuw*, Utrecht 1916, p. LX; J.H. der Kinderen-Besier, *Mode-metamorphosen. De Kleedij onzer voorouders in de zestiende eeuw*, Amsterdam 1933, p. 52.
- 68 Lorne Campbell, *Renaissance Portraits. European Portrait-Painting in the 14th, 15th and 16th Centuries*, New Haven 1990, p. 193.
- 69 Volgens Kate Lowe, *op.cit.* (noot 2) werden dit soort handschoenen uitsluitend door de adel en de aristocratie gedragen. Dit lijkt me een onnodige restrictie, die geen rekening houdt met de largesse die hoge heren tegenover trouwe bedienden behoorden ten toon te spreiden en soms ook werkelijk ten toon spreidden. Zie voor voorbeelden t.a.v. zwart personeel: Jordan, *op.cit.* (noot 21), pp. 169-172.
- 70 Nadat hij in 1520 te Brussel de uitnodiging van de Duitse keurvorsten voor de kroning tot Rooms Koning in ontvangst had genomen, ging Karel samen met Ferdinand en een groot gevolg naar het heiligdom in Halle: cat. tent. Hugo Soly en Johan van de Wiele (red.), *Carolus. Keizer Karel V 1500-1558*, Gent 2000, p. 18.
- 71 In de iconografie van de landsknecht, een thema dat in het begin van de 16de eeuw in de Duitse prentkunst populair werd, verwijst de combinatie van zwaard en beurs naar het huursoldatendom. Zou iets dergelijks hier ook de bedoeling kunnen zijn? John R. Hale, *Artists and Warfare in the Renaissance*, New Haven 1990, pp. 1-2.
- 72 Om misverstanden te voorkomen: hier wordt alleen betoogd dat de kleding en zwaard van het portret passen bij het afbeeldingschema voor Karels lijfwacht, niet dat ze alleen en uitsluitend daarbij passen. Hetzelfde geldt voor de overeenstemming tussen de individualiserende attributen en de biografische gegevens van Christophle. De geconstateerde overeenstemmingen zijn voldoende voor een identificatie, maar voldoende voor een plaats van Christophle op de kandidatenlijst.
- 73 Landsheren en hoge adel lieten portretten maken van lager (hof)personeel met de een of andere bijzondere karakteristiek en gaven die een plaats in hun collecties. De inventaris van Margaretha's paleis te Mechelen uit 1516 vermeldt een schilderij (medaillon?) van een 'mooie slavin' met op het deksel portretten van Charles Oursin, de maitre d'hôtel, diens vader en Margaretha's hond Boute/Bonté; in haar bibliotheek hing een portret van het dwergenpaar van de koning van Dene-marken, vervaardigd door Jan Gossaert. Dagmar Eichberger, 'Margaret of Austria's portrait collection: female patronage in the light of dynastic ambitions and artistic quality', in *Renaissance Studies* 10 (1996), p. 267. Ook leden van de hoge adel lijkten dergelijke portretten in hun bezit te hebben gehad. In slot Duurstede, een van de verblijven van Filips van Bourgondië, hing volgens een inventaris uit 1529 een *taeffereel van een cleyen Spaengnaertgen*, vermoedelijk het portret van een hofnar: J. Sterk, *Philips van Bourgondië (1465-1524), bisschop van Utrecht als protagonist van de Renaissance: zijn leven en maecenaat*, Utrecht 1980, pp. 224, 281. Vergelijk Campbell, *op.cit.* (noot 68), pp. 145-147, 206. Wat hij opmerkt over de 'burlesqueing' van poses (p.104) zou ook kunnen gelden voor Mostaerts portret. Zwart en aanzien bleven object van spot, zoals anekdotes

- over Panasco en Latino illustreren.
- 74 Lowe, *op.cit.* (noot 2), pp. 46-47; zij schrijft voorts: *In every important respect except skin colour, this portrait represents the very essence of a Renaissance gentleman or prince.* Dit laatste kan alleen zijn bedoeld als hyperbool.
- 75 Lowe, *op.cit.* (noot 2), p. 47.
- 76 Erasmus blies het antieke gezegde nieuw leven in door het op te nemen in zijn *Adagia* (1500). Hij vatte het op als de aanduiding van een onmogelijke verandering, ook in culturele zin. Alciati verbreidde het verder door het op te nemen in zijn *Emblematum liber* van 1531. Zie: Jean Michel Masing, 'From Greek Proverb to Soap Advert: Washing the Ethiopian', in *Journal of the Warburg and Courtauld Institute* 58 (1995), pp. 180-201; idem, 'Washing the Ethiopian or the Semantics of an Impossibility', in Peter M. Daly, John Manning en Marc van Vaecck (red.), *Emblems from Alciato to the Tattoo*, Turnhout 2001, pp. 289-308; idem, 'Washing the Ethiopian, Once More', in Sagrario López Poza (red.), *Florilegio de estudios de emblemática (Proceedings of the 6th International Conference of The Society for Emblem Studies, Coruña 2002)*, Ferrol 2004, pp. 509-520. Erasmus schreef ook denigrerend over de platte apenneus van zwarten: Nelson H. Minnich, 'The catholic church and the pastoral care of black Africans in Renaissance Italy', in Earle en Lowe, *op.cit.* (noot 2), pp. 282-283, noot 9. De *Doop van de kamerling* in een getijdenboek voor Karel V uit circa 1519 geeft aan dat er in zijn omgeving ook een interesse bestond voor de picturale tegenhanger van 'De Moor Wit Wassen': Bugner, *op.cit.* (noot 2), deel 2, part 2, p. 233, afb. 244.
- 77 Suckale-Redlefsen, *op.cit.* (noot 4), pp. 89-98. In de beschrijvingen van de kroningen te Aken die ik heb gezien, komt een dergelijk harnas niet voor.
- 78 In het Romeinse ritueel van de keizerskroningen vond de zalving van de keizer plaats in de Mauritiuskapel van de Sint-Pieter. Voor de keizerkroning in Bologna in 1530 werd in de San Petronio een houten Mauritiuskapel nagebouwd: Uta Barbara Ullrich, 'Karl V. und der Triumph von Bologna: San Petronio als Erinnerungsstätte der Kaiserkrönung von 1530 – ein gescheitertes Projekt', in Wim Blockmans en Nicolette Mout (red.), *The World of Emperor Charles V*, Amsterdam 2004, pp. 295-297. Over een rol van Mauritius in het kroningsritueel te Aken heb ik niets kunnen vinden, maar in de literatuur is de aandacht voor de sacrale handelingen die band met Karel de Grote benadrukt, beperkt. Nog het meest uitgebreid: Hermann Heusch, 'Le Sacre de Charles Quint à Aix-la-Chapelle', in Jean Jacquot (red.), *Fêtes et cérémonies au temps de Charles Quint*, Parijs 1960, pp. 164-167; Paul-Joachim Heilig, 'Die letzten Aachener Krönungen: Maximilian I., Karl V. und Ferdinand I.', in Mario Kramp (red.), *Krönungen. Könige in Aachen - Geschichte und Mythos*, Mainz 2000, deel 1, pp. 563-570.
- 79 Mochten de kunsthistorische inzichten over de toeschrijving en de datering zich wijzigen, dan heeft dat uiteraard ook consequenties voor de kandidatenlijst.
- 80 Alessandro de' Medici is al 'geout' als een 'black' in Joel Augustus Rogers, *Sex and Race. Negro-Caucasian Mixing in All Ages and All Lands*, New York 1940, deel 1, pp. 163-164. Deze visie kreeg echter een nieuw leven naar aanleiding van de tentoonstelling *Virtue and Beauty* in de National Gallery in Washington in 2001. Google Alessandro de' Medici en zie het artikel van Darryl Fears in de *Washington Post* van 25 November 2001 en bijdragen van Mario de Valdes y Cocom aan *Frontline*. Deze nieuwe inzichten zijn niet overal met gejuich ontvangen. De makers van de tentoonstelling *The Medici, Michelangelo and the Art of Late Renaissance Florence* (Palazzo Strozzi, Florence; Art Institute of Chicago; The Detroit Institute of Art, 2002-2003) moesten er kennelijk niets van hebben. In de catalogus negeren zij de kwestie. Cristina Acidini Luchinat e.a., *The Medici, Michelangelo and the Art of Late Renaissance Florence*, New Haven 2002, pp. 167-168. Er is alle reden voor grondige inspectie van de argumenten voor Alessandro als 'black'. Niet overtuigend is naar mijn smaak ook de meest recente bijdrage: John K. Brackett, 'Race and Rulership: Alessandro de' Medici, first Medici duke of Florence', in Tom Earle en Kate Lowe (red.), *Black Africans in Renaissance Europe*, pp. 303-325. Niettemin, illegitieme kinderen van adellijke heren bij slavinnen zijn gedocumenteerd. Cosimo de Oude had een zoon bij een circassische slavin. Hij erkende het kind en bezorgde het een kerkelijke functie in Prato. William D. Phillips jr., *Slavery from Roman Times to the Early Atlantic Trade*, p. 98. Alfons I van Napels had een buitenechtelijke dochter bij een 'Afrikanerin', die later trouwde met Lionello d'Este. Jakob Burckhardt, *Die Kultur der Renaissance*, p. 46. Zie ook Saunders, *op.cit.* (noot 1), p. 129.